

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA JUŽNOSLAVENSKE JEZIKE I KNJIŽEVNOST

Matea Petak

**KNJIŽEVNOST U EGZILU NA PRIMJERU ROMANA *SKRIVENA*
*KAMERA LIDIJE DIMKOVSKJE***

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Borislav Pavlovski

Zagreb, svibanj 2017.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Biografija autora	1
3. Kratki sadržaj romana	2
4. Motiv skrivene kamere	3
5. Glavna radnja romana	4
6. A-fikcijski dnevnik	5
7. Bilješke A-fikcijskog dnevnika.....	7
7.1. Djetinjstvo	7
7.2. Rumunjska.....	9
7.3. Slovenija.....	12
8. Razlog egzila.....	14
9. Brak i egzil.....	15
10. Književnost kao posao	17
11. Pripadnost makedonskoj književnosti te njezino predstavljanje u svijetu.....	18
12. Makedonska književnost izvan granica Makedonije	22
13. Prilagodba u inozemstvu.....	24
14. Dom/inozemstvo	26
15. Drugost/Identitet	28
16. Pitanje autobiografskog/autofikcijskog djela.....	31
17. Zaključak.....	33
Popis korištene literature.....	34

1. Uvod

Egzil je putovanje prema vlastitom identitetu. Potraga za istim započinje prelaskom „granice poznatog iza koje se nalazi opasan teritorij nepripadanja.“¹ Jednom kada se ta granica prijeđe povratka više nema. Kada se govori o književnosti u egzilu općenito, može se slobodno reći da je ona zapravo osobna priča autora u egzilu koja u sebi sadrži jaku crtu autobiografskog karaktera. Za njih je egzil neka vrsta inspiracije koja im omogućava da kroz stalna putovanja i premještanja ispričaju svoje osobno iskustvo egzila te da ga prenesu u djelo i tako budu saslušani. Egzilantski tekstovi su često nervozni, fragmentarni, montažni, eksplicitno ili implicitno polemični, ironični, autoironični, melankolični, subverzivni i nostalgični.² Zahvaljujući tome autorima se otvara mnoštvo različitih perspektiva što je za posljedicu imalo da egzilantska književnost zahtjeva i neke druge žanrove i stilove. Ono što je posebno zanimljivo kod egzilantskih autora jest činjenica da „njihove osobne egzistencijalne preokupacije utječu i na žanrovsku neudomljenost njihovih tekstova u kojima prevladavaju biografija, putopis, memoari, dnevni, do skora smatrani rubnim književnim žanrovima u kojim se prepliću dokumentarni i fiksijski diskurs. Radi se o žanrovski decentriranoj, u više diskursa disperziranoj književnosti kao rezultat njihovog upitnog i promjenjivog identiteta.“³

2. Biografija autora

Lidija Dimkovska makedonska je pjesnikinja, prozna spisateljica i prevoditeljica. Rođena je 1971. godine u Skopju. Diplomirala je Opću i komparativnu književnost na Filološkom fakultetu u Skopju te završila doktorski studij rumunjske književnosti na Filološkom fakultetu u Bukureštu. Na istom je fakultetu jedno vrijeme radila kao lektor makedonskog jezika i književnosti. Trenutno živi u Ljubljani te djeluje kao spisateljica sa statusom slobodnog

¹ Prošev-Oliver, Borjana, *Egzil u makedonskoj književnosti*, Zagreb 2010, 5.

² Ugrešić, Dubravka, *Pisati u egzilu*, Reč no. 60/5, Beograd 2000, 97.

³ Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 252.

umjetnika, a ujedno i prevodi sa slovenskog te rumunjskog jezika na makedonski jezik. Član je Društva makedonskih pisaca od 1995. godine.

Stupila je na makedonsku književnu scenu početkom 90-ih godina prošlog stoljeća. Započela je s poezijom, da bi se kasnije okušala i u prozi. Do sada je objavila sljedeće zbirke: *Potomci s istoka* (Рожби од исток, 1992.), *Vatra slova* (Огнот на буквите, 1994.), *Izgriženi nokti* (Изгризани нокти, 1998.), *Nobel protiv Nobela* (Нобел против Нобел, 2001.), *Meta-vješanje meta-lipa* (Мета-бесење на мета-липа, 2001.) – izbor pjesama na rumunjskom jeziku te *Crno na bijelo* (Црно на бело, 2016.). Autorica je i dvaju romana: *Skrivena kamera* (Скриена камера, 2004.) te *Rezervni život* (Резервен живот, 2012.). Sastavljač je antologije mladih makedonskih pjesnika pod naslovom *20.mladih@mak.pjesnika* (20.млади.мак.поети, 2000.). Djela su joj prevedena na više od dvadeset jezika.

Dobitnica je više nagrada među kojima su nagrada „Studentskog zbora“ za najbolju debitantsku knjigu (*Potomci s istoka*, Рожби од исток). Vlasnica je i prestižne Europske nagrade za poeziju „Hubert Burda“ te međunarodne nagrade „Tudor Arghezi“. Njezin roman prvijenac *Skrivena kamera* je 2004. godine dobio nagradu „Stale Popov“ za najbolje prozno djelo koju dodjeljuje Društvo pisaca Makedonije. Istu nagradu 2012. godine dobio je i njezin roman *Rezervni život* koji je 2013. godine ponovno nagrađen nagradom Europske unije za književnost.

3. Kratki sadržaj romana

Skrivena kamera prozni je prvijenac makedonske autorice Lidije Dimkovske. Riječ je o suvremenom romanu s aktualnom temom koji nudi vlastiti originalni pogled na život prožet osjećajem otuđenosti, stavljajući u prvi plan potragu za samim sobom. Glavna radnja romana prati priču mlade makedonske pjesnikinje Lile Serafimske koja cijeli život ima sklonost naginjati ka modernom obliku nomadizma. Ne želeći propustiti još jednu priliku u kojoj joj književnost omogućuje da vidi svijet, prijavljuje se na natječaj jedne zaklade u Beču koja nudi višemjesečnu stipendiju u sklopu projekta *Writer-in-residence*. Od nje se očekuje da svoj boravak iskoristi za pisanje knjige što i sam naziv projekta podrazumijeva.

*Tako je odlučila: uhvatit će se u koštac sa samom sobom, priznat će si i priznat će me, pa nisam joj uzalud vjerna i stalna suputnica gotovo od samog njezinog rođenja, otkrit će me, a s time će i objelodaniti (ili ocrniti) i samu sebe, iako još uvijek ne zna hoće li si pritom olakšati ili još više zakomplicirati život, život koji je sam po sebi i za mene egzil i progonstvo, a kamoli ne za nju.*⁴

Međutim, Beč nije slučajno izabran kao mjesto glavne radnje romana. Lila ga namjerno izabire kao mjesto neke vrste konfrontacije sa samom sobom. To je *grad s kojim je vežu samo loša sjećanja njezinog prvog odlaska izvan granica Makedonije, prvog iskustva daleko od kuće, u bijelom (crnom) svijetu.*⁵ Uhvatit će se u koštac sa samom sobom upravo tamo gdje joj je identitet po prvi puta istinski bio poljuljan nadajući se da će tako zatvoriti krug duge potrage za istim.

„Pa napišite knjigu o tome!“ – savjetovali su je dobro organizirani Europljani.⁶ O tuđini u Vašem životu, odnosno o Vašem životu u tuđini. To nas zanima. Neku vrstu dnevnika. Jedan autofikcijski dnevnik, uostalom, kako ste i sami napisali u svojoj prijavi za stipendiju, Skrivenu kameru sjećanja.⁷ Zemlja po zemlja, život po život, po redu. Dajte nam Vašu perspektivu, nešto što do sada još nismo imali.⁸

4. Motiv skrivene kamere

Autorica romana poslužila se jednim, mogli bismo ga nazvati spisateljskim trikom, koji upravo inzistira na pogled na samog sebe iz neke druge perspektive, odlučujući se u roman uvesti motiv skrivene kamere.⁹ Tako u romanu imamo dva pripovjedača, a način na koji surađuju objašnjava sama skrivena kamera kada kaže; *Lila govori preko mene i kroz mene, ja snimam, ona montira,*

⁴ Dimkovska, Lidija, *Skrivena kamera*, Skopje 2004, 20.

⁵ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 19.

⁶ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 8.

⁷ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 31.

⁸ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 27.

⁹ Стојменска-Елзесер, Соња, *Лидија Димковска: Скриена камера*, Културен живот, бр. 4, Скопје 2004

*uređuje, režira.*¹⁰ Oslanjajući se na povijest makedonske književnosti, ovo možemo nazvati vještinom pisanja s dva konca istovremeno ili preciznije: koncem iznutra i koncem izvana.¹¹ I dok Lila prepričava u 1. licu jednine, skrivena kamera prepričava u kombinaciji 1. lica jednine i 3. lica množine (kada govori i u svoje i u Lilino ime). Također Lilino se pripovijedanje razlikuje od pripovijedanja kamere po tome što je uvijek zapisano u kurzivu.

Motiv personalizirane skrivene kamere, po kojem je roman i dobio naslov, može se tumačiti na više načina no ona je prvenstveno motiv raslojenosti identiteta, lukavo zamaskiran alter-ego koji ima ulogu neutralnog pripovjedača, istovremeno ukomponiranog u tijelo glavnog lika. Njezina uloga objektivnog pripovjedača povezana je s motivom objektivna na kameri tako da se Lilina životna priča ostvaruje kao zapis ili snimka koju ona svo ovo vrijeme neprestano snima.

5. Glavna radnja romana

Glavna radnja romana prikazuje tromjesečan boravak u stanu za umjetnike u Beču, gdje su uz Lilu stipendiju dobili i mladi etno-jazz pjevač Joseph iz Pakistana te fotografkinja Edlira iz Albanije. Autoričin izbor nacionalnosti koje će se zajedno naći pod istim krovom nije slučajna. Pronašla je još jedan način da iznova suoči Lilu s Drugošću i pritom otvori raspravu o nekim aktualnim zbivanjima (makedonsko-albanski odnosi), ali i temama vezanim uz stereotipe i predrasude te tako izrazi svoj stav koji je ponekad kritički, a na trenutke i ironičan kada je riječ o istima. To se vidljivo iz niže navedenih citata gdje je predstavljeno Lilino razmišljanje nakon saznanja s kim će dijeliti stan iduća tri mjeseca. Tako je sa svojim *urođenim osjećajem za instant-scenarije*¹² pomislila;

Pa dobro, s Albankom imam neku zajedničku virtualnu prošlost, susjedsku povezanost, iako apriorna netrpeljivost i kvazi-Drugost nisu isključene, ali isto tako i tajne nepoznate ostalima, lijepo i tople trenutke s „mojim“ Albancima iz Skopja. Ali što ako umjesto Skopja kaže Shkupi?

¹⁰ Dimkovska, Lidija, *op. cit.*, 207.

¹¹ Корвезироска, Оливера, *Насамо со литературата*, Утрински весник бр. 1463, Скопје 2006

¹² Dimkovska, Lidija, *op. cit.*, 22.

*Hoće li to značiti da se s njom neću moći sporazumjeti, i hoće li to biti znak da se povučem u sobu svaki put kada se pojavi u kuhinji ili dnevnom boravku? A Pakistanac? Sigurno je musliman, a ako je i Albanka muslimanka, najvjerojatnije ću im oboje biti trn u oku.*¹³

Unatoč suprotnim očekivanjima zaklade kojoj je *od izuzetne važnosti vidjeti kako se slažu jedna Makedonka i jedna Albanka ili npr. Azijat i Europljanka jer o tome gajimo određene stereotipe*, njih troje u kratkom vremenu razvijaju iskreno prijateljstvo, međusobno si pomažu, uče jedni od drugih, a između Edlire i Josepha javlja se ljubav. Međutim idila u stanu za umjetnike ne traje dugo jer se ubrzo saznaje kako je Edlira skrivala bolest (hepatitis C) te se nakon njezina odlaska na liječenje razbija skladna cjelina.

Tijekom čitanja počinjemo primjećivati da se glavna radnja konstantno prekida, tako da nemamo tipičnu kompoziciju romana u kojoj priča teče od početka do kraja nesmetano. Autorica počinje ispreplitati glavnu radnju romana zapisima događaja iz prošlosti poput Lilina djetinjstva ili njezinih brojnih putovanja čime se pripovjedna struktura narušava. S vremenom nam postaje jasno kako zapisi o prošlosti počinju gurati glavnu radnju romana u drugi plan čineći je tako tek rubnom pričom.

6. A-fiksijski dnevnik

„Rasuti život moguće je ispričati samo u fragmentima, tvrdi Rilke“¹⁴ i zato dnevnik koji Lila piše ne predstavlja tipičan dnevnik već je riječ o fragmentima sjećanja koja „za spisateljicu u egzilu imaju osobito važnu ulogu u legitimiranju njezinog upitnog i promjenjivog identiteta, jer nastoje rasvijetliti znakove prošlosti, prije svega da bi se razumio kontinuitet subjekta u vremenu i društvu kojem pripada. Na taj način autobiografska memorija postaje sredstvo osobnog identiteta.“¹⁵

¹³ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 21.-22.

¹⁴ Ugrešić, Dubravka, *op. cit.*, 98.

¹⁵ Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 229.

Lila u svom A-fikcijskom dnevniku, kojim dominira ispovjedni ton, na stranicama sakupljenih sjećanja ispisanih patchwork tehnikom daje opise doma u svim njegovim inačicama, opise posjećenih festivali koji izgledaju poput mini putopisa kao i opise te komentare političkih i društvenih zbivanja odnosno opise vlastitih sjećanja koji se nama kao čitatelju predstavljaju poput isječaka njezina života snimljenih skrivenom kamerom. Međutim postoji razlika između dijelova dnevnika jer neki od tih isječaka već su ranije zapisani i razvrstani u foldere koje ona naziva različitim kronotipima. Isto tako ranije zapisani dijelovi dnevnika imaju točne datume kao što bi se to očekivalo i u pravom dnevniku dok dijelovi koje Lila zapisuje u Beču sadrže samo oznaku godine kada su se dogodili.

Dolazak u Beč za Lilu označuje početak procesa samoidentifikacije. U njega su kako kamera kaže *došle pune prizora i dojmova iz drugih sredina, došle smo kako bi se mogla udubiti u sebe, odnosno mene, unijeti se u samu sebe, odnosno interiorizirati se kao što joj je rekao jedan izrađivač horoskopa za posljednjeg posjeta Skopju jer „nastupa vrijeme unutrašnjeg putovanja”*.¹⁶ Tako se spisateljičino egzilantsko iskustvo ujedno pretvara i u neizvjesno te odvažno intelektualno putovanje koje je često obremenjeno melankoličnim okretanjem prema prošlosti, prostorima djetinjstva i odrastanja, koje se ponekad pretvara u nostalgичno estetiziranje.¹⁷

U jednom od svojih članaka Dubravka Ugrešić vjeruje da bi je „usprkos svemu pogled na moru vlastitog života strašno potresao ukoliko bi se nekim čudom sve te stvari odjednom stvorile pred njom.”,¹⁸ Za razliku od nje Lila se postavlja u poziciju autorice te iz svoje skrivene kamere počinje izvlačiti cijeli svoj život koji joj *navire u sjećanje poput cjeline, poput mješavine zemalja, ljudi i života*¹⁹, sva prijašnja sjećanja, događaje iz prošlosti i iskustva nadajući se da će jednom tako postavljeni i razvrstani u poglavlja dati konačnu sliku i odgovor na pitanje; Tko sam ja?

¹⁶ Dimkowska, Lidija, *op. cit.*, 25.

¹⁷ Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 230.

¹⁸ Ugrešić, Dubravka, *op. cit.*, 106.

¹⁹ Dimkowska, Lidija, *op. cit.*, 27.

Zato se za vrijeme boravka u Beču u potpunosti posvetila pisanju A-fikcijskom dnevniku te se, kako kamera kaže, *nekako isključila iz stvarnosti koja nas je okruživala te je izgubila zanimanje za nju jer je čitavo vrijeme razmišljala o nekim drugim stvarnostima u drugim zemljama pohranjenim u moje neiscrpno skladište.*²⁰

Zato Beč za nju predstavlja *lijepo dizajniran i utilitaran kauč povezan s ravnim ekranom na kojem ona, udobno smještena, gleda svoj život i njegovu potragu za domom, za identitetom.*²¹ To je mjesto gdje će *konačno napisati svoju knjigu, svoj A. fikcijski dnevnik, svoje Nešto između nje i svijeta, između proze i poezije, montirat će film koji ja, njezina skrivena kamera snimam svo ovo vrijeme na granici između onoga što je bilo i onoga što jest.*²² Ima priliku tematizirati sva svoja prijašnja iskustva vezana uz putovanja, inozemstvo, egzil te tako posložiti svoj „rasuti“ život u jednu cjelinu.

7. Bilješke A-fikcijskog dnevnika

7.1. Djetinjstvo

Početak A-fikcijskog dnevnika Lila započinje bilješkama svojih sjećanja od najranije dobi. Saznajemo priču o tome kako je nastala skrivena kamera koja je zapravo milimetarski čip sakriven u palcu njezine desne noge koji je ostao tamo nakon nezgode u kojoj ju je majka prilikom kupanja porezala kamenom rubina svog vjenčanog prstena. Svoj posjet bolnici opisuje kao *prvo inozemstvo, prvu „tuđinu“, prvo „ne-doma“, iako je trajalo samo nekoliko sati.*²³

Nakon tog događaja roditelji je odlučili poslati živjeti kod bake i djeda. *Ubrzo nakon Lilina i očeva povratka iz bolnice (naravno, i mojeg!) čekao nas je još jedan odlazak u inozemstvo, njezino drugo, a moje prvo inozemstvo koje je potrajalo čitavih šest godina. Čekalo nas je*

²⁰ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 74.-75.

²¹ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 75.

²² Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 20.

²³ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 29.

Šlegovo.²⁴ Bilješke iz Šlegova sadrže opise života makedonskog sela iz doba Jugoslavije, sjećanja iz djetinjstva kao i Lilinog prvog susreta s rodnom Drugošću.

Budući da svoj A-fikcijski dnevnik piše na makedonskom jeziku, Lila prevodi zapisane bilješke svojim privremenim sustanarima, Edliri i Josephu, koji joj daju svoje kritičko mišljenje o zapisanom. To su ujedno i dijelovi romana u kojima saznajemo više informacija o ostalo dvoje umjetnika, stoga jednom prilikom fotografkinja Edlira, čiji je djed bio blizak suradnik Envera Hodže, daje Lili svoju viziju tuđine.

*Ti smatraš djetinjstvo provedeno kod bake i djeda boravkom u tuđini? Ako je tako, mogu ti reći da sam ja živjela u tuđini i kod kuće. U vlastitoj sam sobi živjela kao stranac. Shvaćaš li Lila da sam cijelo djetinjstvo provela u sobi, okružena otuđennicima ili od Boga ili od drugih ljudi, da ne kažem vlastite djece. To je bila soba-tuđina.*²⁵

Nakon tog priznanja Lila je počela tuđinu u Šlegovu doživljavati drugačije – poput Doma. *To je bio trenutak kada je Lila riječ “inozemstvo” izbrisala iz svog rječnika i svugdje gdje će boraviti ili živjeti počela govoriti samo o varijantama Doma.*²⁶

Nakon šest godina slijedio je povratak iz Šlegova u Skopje u koje je *došla kao tuđinka s pedigreeom.*²⁷ Bilješke iz toga razdoblja djetinjstva sadrže priču o njezinim pjesničkim počecima budući da se već od najranije dobi počeo isticati njezin pjesnički dar.

*Lila je počela objavljivati pjesme u “Našem svijetu” i ruku na srce, uvijek je nedostajala po jedna kitica i Lila je kipjela od bijesa zbog te cenzure, no bila je sretna što je njezino ime postalo poznato u cijeloj školi i što je od “štreberice i cvikerašice” postala “ona pjesnikinja s naočalama.”*²⁸

²⁴ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 29.

²⁵ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 45.

²⁶ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 45.

²⁷ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 63.

²⁸ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 67.

Uz to, bila je članica književne i recitatorske sekcije, sudjelovala na dječjim književnim festivalima unutar Makedonije te osvajala nagrade. Aktivno je pisala od djetinjstva, a njezina predanost poeziji odražavala je stupanj odraslosti u odnosu na drugi djecu od koje je svakako bila drugačija. Svoje školovanje završila je studijem komparativne književnosti.

Saznajemo i o njezinom prvom susretu s vjerskom Drugošću, koji je, slučajno ili ne, povezan s književnošću.

Drugost je bio Turčin Neho, kurir u firmi Liline mame. Striček Neho, zapisala je Lila, bio je posrednik između mojih pjesama i jugoslavenske scene, jer su s dna njegove kurirske torbe, barem jednom tjedno, u plavoj omotnici putovale i moje pjesme. Neke su završavale izravno u skopskim redakcijama, a neke u glavnoj pošti, pa odatle prema Kičevu, Kumanovu, Kikindi, Titovom Vrbasu...²⁹ On bi mi zbunjeno predao paket i stisnuo u ruku jednu papirnatu novčanicu da si kupim olovku, penkalu ili minu. Nikad nije rekao za „sladoled“ ili „čokoladu“ kao što to obično govore stariji kada daju djeci novac, već samo za pribor za pisanje pjesama,³⁰ podržavajući tako njezin talent.

Uz navedeno, u ovom dijelu A-fikcijskog dnevnika daju se opisi života u Skopju 70-ih i 80-ih godina.

7.2. Rumunjska

Draga moja Edlira, molim te da mi dopustiš da svoj A-fikcijski dnevnik pišem tebi, mom budnom kritičkom oku, mojoj A-protuteži. A. se neće ljutiti.³¹

Ovo je dio dnevnika koji Lila posvećuje Edliri, nakon saznanja o njezinom zdravstvenom stanju, u nadi da će joj time olakšati borbu s bolešću. Slijede bilješke njezinog života u Rumunjskoj, već ranije zapisane i sačuvane u folderu pod imenom Rumunjski kronotip. Rumunjsku opisuje kao

²⁹ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 78.

³⁰ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 79.

³¹ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 99.

zemlji koja ju je *počela brusiti izvana i iznutra*.³² Tamo je provela sedam godina svog života, najprije na stipendiji u Piteštu, a kasnije radeći kao lektor makedonskog jezika na fakultetu u Bukureštu.

Na stipendiji rumunjskog jezika u Piteštu našla se zajedno sa *studentima iz problematičnih zemalja, poput naših, nazočnih na popisima za dodjeljivanje grantova, stipendija, boravaka u inozemstvu koje svjetske fondacije šalju „onamo gdje je to potrebno”*.³³ Iako se brzo navikla na novu sredinu te sklopila nova prijateljstva u Piteštu se nije zadržala predugo, tek nekoliko mjeseci, iz razloga što *siromašna mjesta zimi izgledaju još tužnije i zato je odlučila tražiti premještaj u Bukurešt*.³⁴

U Bukureštu, gdje će se kasnije osjećati kao doma, nije bila dočekan na najbolji način. Počevši od suputnika u vlaku koji, umjesto da budu sretni što stranci uče o njihovom jeziku i kulturi, zauzimaju negativan stav prema Drugima komentirajući kako *njihovoj djeci vlada ne daje stipendije, već tuđoj te kako će im stranci odnijeti državu*.³⁵ Završavajući prvu noć u Bukureštu neugodnim susretom s novom cimericom u domu za rumunjske studente (budući da više nije bilo mjesta u domu za strance) koja je ostala u Lilinom sjećanju kao prva osoba koja joj je tako otvoreno prijetila zbog činjenice što je strankinja.

*Što? Strankinja? Ne želim strance u svojoj sobi, razumiješ? Gubi se odavde i to smjesti! Nosite ju odavde kako znate i umijete jer ću je inače noćas zadaviti vlastitim rukama! Bolje da u zatvoru spavam sama, nego ovdje s nekom tuđinkom!*³⁶

To je bio jedan od mnogih smještaja tijekom sedam godina boravka u Rumunjskoj. *U Bukureštu smo se Lila i ja selile iz jednog studentskog doma u drugi, iz jedne garsonijere u drugu sve dok nije dobila lektorski stan u kojem smo ostale do odlaska iz Rumunjske. Selidbe, suština našeg*

³² Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 117.

³³ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 100.

³⁴ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 108.-109.

³⁵ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 110.

³⁶ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 116.

*života bile su i mučne i lijepe i zahtijevale su prije svega dobru volju, dobre živce i dobre darove.*³⁷

Bilješke vezane za Lilin lektorat na katedri za slavistiku u Bukureštu najbolje prikazuju stanje učenja makedonskog jezika u inozemstvu.

*Dok se oni iz petnih žila trude naučiti prošla svršena i nesvršena vremena, Lila se pita pomišlja li uopće netko u nekoj instituciji u Skopju na njih. Ne, niotkud ni novogodišnje čestitke, a kamoli knjige, rječnika, kasete, novina. Slovenski, hrvatski, bugarski i srpski lektori se hvale sa svakim novim paketićem iz domovine i kažu: „Gle što nam je Institut poslao, što i iz Ministarstva, Akademije, evo što i Rektorat...“Nitko ne šalje ništa iz Makedonije.*³⁸

I kada već makedonske institucije ništa ne poduzimaju po tom pitanju, Lila uzima stvar u svoje ruke, kupujući od vlastite plaće materijale za svoje studente, još jedan od načina na koji se zalaže i promovira makedonski jezik u svijetu.

Nosimo filmove koje je Lila iskamčila u Kinoteci Makedonije, makedonske narodne priče iz vlastite kolekcije, priručnik s kasetama „Govorite li makedonski“ za koji je dala trećinu svoje lektorske plaće, postere Sv. Jovana Kanea i Stare skopske čaršije isto iskamčenih iz Gospodarske komore, hrpe časopisa, tegli ajvara, i knjiga, knjiga, knjiga...³⁹ Isti lektorat propao je par mjeseci nakon njezinog odlaska iz Rumunjske zbog birokratskih razloga. Dokaz da makedonskim institucijama nije bilo u cilju sačuvati nešto što promovira makedonski jezik u svijetu.

U ovom dijelu dnevnika Lila će otvoriti i temu makedonsko-rumunjskih odnosa koji je, unatoč trzavicama između dvije zemlje, nisu spriječili da se u Rumunjskoj osjeća kao kod kuće te da razvije prijateljstva s njezinim stanovnicima. Ipak, postoje trenutci kada se u Lili javlja, kako sama kaže, *unutrašnja obrana vlastitog identiteta*⁴⁰ jer zna Lila dobro kada će rumunjska crkva

³⁷ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 111.

³⁸ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 121.-122.

³⁹ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 122.

⁴⁰ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 128.

priznati makedonsku i kada će se „Jovano Jovanke“ vratiti u folklornu riznicu Makedonije. Godinama uvjerava Lila svoje rumunjske prijatelje u nešto, svjesna da krivica nije samo njihova jer misle da je makedonski jezik „vlaški“ i kad ga nazivaju „makedorumunjski“, kad misle da ona nije Makedonka, već Slavenomakedonka, jer su Makedonci za njih Vlasi i jer misle da su Makedonci kradljivci imena. I sami makedonski Vlasi svojim prijateljima predstavljaju Lilu kao Slavomakedonku, poznavatelj bugarskog ju pozdravlja, „Do viždanje“, a kada ga Lila otpozdravlja s glasnim „Do viduvanje“, on joj kaže: E, vi ste promijenili dva slova pa mislite da imate jezik.⁴¹

Ipak, ono što je najviše obilježilo boravak u Rumunjskoj je činjenica da je tamo upoznala A., svog budućeg supruga, koji je također boravio na stipendiji. *A. sam upoznala na fakultetu na predavanju o rumunjskom romanu između dva svjetska rata. Posrednik je bio naš prijatelj Erin iz Podgradeca. Jugoslavija je bila premala i zato smo se našli u Rumunjskoj. Međusobno razgovaramo na rumunjskom.⁴²*

Zbog njega će se ubrzo preseliti u Sloveniju što je ujedno i početak njezinog dobrovoljnog/ljubavnog egzila

7.3. Slovenija

U Sloveniji se Lila pokušava uklopiti u novu okolinu, zaposliti se, ali je na svakom koraku čekaju stvari koje joj ne dozvoljava da barem prividno sa sebe skine etiketu stranca koju je stavila na sebe još jednim preseljenjem. Prva od promjena s kojom se susreće u novoj okolini jest jezična barijera. *Istina je da sam u novi dom u Ljubljani došla s obrijanom glavom kako ne bih morala ići k frizeru dok ne naučim slovenski.⁴³* I kroz jezik se moguće prilagoditi. Učenje jezika zemlje koja je postala novi dom također je jedan od načina koji mogu ubrzati proces prilagodbe jer „nemogućnost sporazumijevanja samo pridonosi osjećaju otuđenosti⁴⁴.“ Lila je toga svjesna,

⁴¹ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 127.

⁴² Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 117.

⁴³ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 147.

⁴⁴ Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 51.

pa je tako nakon rumunjskog jezika, za kojeg je imala osjećaj kao da uči novi materinski jezik, odlučila savladati i slovenski.

U početku, svaki novi jezik ima drugačiji zvuk. Napadan, težak, odbojan poput hrapave pile ili škripavog zvuka noža po porculanskom tanjuru. S vremenom i jezik kroti svoj ton, ujednačava se zvuk sa značenjem, uho se navikava, jezik se uklapa u frekvenciju sluha. Na Božić smo A. i ja počeli razgovarati na slovenskom, a nedugo zatim sam i počela sanjati na slovenskom.⁴⁵

Druga stvar s kojom se svaki stranac treba suočiti u novoj zemlji jest surova birokracija koja će svaku novopridošlu osobu natjerati da se osjeća beskorisno, onemogućavajući joj da se što lakše i brže uklopi u društvo i počne voditi normalan život. To je dio dnevnika u kojem Lila prikazuje birokratsku stranu egzila, koja je svakako tamnija strana takvog života, ali ona ju ne ostavlja sakrivenu u pozadini već ju otvoreno i detaljno opisuje. Birokracija i cijeli proces traženja dokumenata može se shvatiti kao neka vrsta kazne egzilantu koji je odlučio napustiti svoju državu. Traženje posla u drugoj zemlji za jednog je stranca najčešće poput začaranog kruga, pa tako ni Lila nije iznimka.

Odlazim na Filološki fakultet, tražim posao, nudim makedonski jezik i književnost kao paprike i rajčice za zimnicu. Odlazim u makedonsko veleposlanstvo. Nudim suradnju na kulturnom planu, predstavljanje makedonske kulture i književnosti, može? „Teško, teško, ostavite svoj CV, no mi već imamo atašea za kulturu koji je zadužen za te stvari.“ Znači, ne može. Vraćam se kući. U poštanskom sandučiću očekuje me diploma doktorskog studija, besplatno nostrificirana. Nosim ju na Zavod za zapošljavanje. Je li bih mogla i ja sada nešto raditi? „Nemate državljanstvo, ne možete preko Zavoda. No ako si sama nešto nađete...“ Vraćam se kući. Elektronska poruka: „Pošaljite nam Vaše pjesme, odmah ćemo ih objaviti. Potom ćemo objaviti i blok makedonske proze. Može?“⁴⁶

⁴⁵ Dimkowska, Lidija, *op. cit.*, 147.

⁴⁶ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 149.

To je trenutak u kojem Lila koja *godinama nije bila nasamo s književnosti, niti vlastitom, niti tuđom*⁴⁷ i kojoj je *književnost čitav život u drugom planu, barem na prvi pogled*⁴⁸ odlučuje staviti tu književnost u prvi plan, iskoristiti sve što joj ona nudi i početi živjeti od vlastitog rada. Ta je elektronska poruka ujedno značila i početak njezinih putovanja po cijelom svijetu gdje će, posjećujući razne književne događaje i pjesničke festivale, ujedno i predstavljati makedonsku književnost u svijetu.

8. Razlog egzila

Već smo ranije spomenuli kako preseljenje u Sloveniju za Lilu ujedno označava i početak njezinog ljubavnog egzila. Taj netipičan razlog za egzil izaziva kod ostalih ljudi čuđenje *jer se od jednog balkanskog pisca a priori očekuje da je sklon egzilu samo ukoliko je on političke prirode*.⁴⁹ Ta se tema otvara već na samom početku romana prilikom prve zajedničke večere u stanu za umjetnike u Beču, ne ostavljajući Klauza, mladog koordinatora projekata u zakladi, previše oduševljenim saznanjem razloga Lilina preseljenja u Sloveniju, a to je ljubav prema A. Ljubavni egzil se kao takav ne priznaje, on nema jednaku vrijednost kao onaj koji je potaknut tipičnim razlozima poput političkih, društvenih i kulturnih prilika koje prisiljavaju ljude na djelovanje i život izvan granica domovine.

*Eh, da sam bar bila disident i otišla iz Makedonije zbog političkog proganjanja! (U to se ne može uračunati ugnjetavanje vlastitog naroda od nesposobne i korumpirane vlade), da sam pobjegla pred albanskom OVK ili bar pred siromaštvom i nezaposlenosti, bio bi se uspostavio posve drugačiji odnos između „moga dobročinitelja“ i mene „njegove štice“, a ne ovako, zbog ljubavi prema A?! Razumljivo je da Klaus ne zna da je i ljubav egzil, ponekad teži i od političkog jer se ne tiče samo stavova osobe, već onog najosjetljivijeg – osjećaja.*⁵⁰

⁴⁷ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 149.

⁴⁸ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 150.

⁴⁹ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 29.

⁵⁰ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 29.

No Lila je već navikla na takve reakcije, jer svugdje dobiva iste kada se u razgovoru otvori tema njezina dobrovoljnog egzila. Sličnu reakciju dobila je i prilikom boravka na jednom festivalu u Americi.

Uzbuđenim glasom i širokim osmjehom pitaju me jesam li se preselila iz Makedonije u Sloveniju iz političkih razloga, zbog rata ili ekonomske situacije u Makedoniji. Kada im odgovaram da je ljubav prema A. jedini razlog za moje preseljenje u Sloveniju, najprije bulje u mene. Tada začuđeno buljim ja u njih. Pomalo su razočarani – nadali su se da će u živo vidjeti pjesnika disidenta, političkog azilanta, europski mit.⁵¹

Sve dok egzilant potvrđuje naše fantazije o egzilu, dobrodošao je. Dobrodošao je kao žrtva, žrtva režima, borac za demokraciju, apatrid, beskućnik, stranac, liberalni predstavnik svoje neliberalne države. Onog trenutka kada prekorači granicu, kada izađe iz stereotipa, postaje nepoželjan.⁵²

9. Brak i egzil

Posebno su zanimljivi dijelovi romana u kojemu se otvara tema braka s osobom poput Lile kojoj je čak i taj dio života povezan s egzilom. Samim time autorica romana otvara i temu vezanu uz pitanje uloge žene, posebno žene s Balkana. Pitanje koje muči i samu Lilu koja se pita *je li imala pravo ostaviti A. da se snalazi sam, da ustaje rano i da si sam priprema doručak, da sam pije kavu, da prevodi do kasno u noć sudske spise, žalbe rumunjskih zatvorenika u Sloveniji i statute tvrtki s neprevodljivim izrazima, da bi kasnije pojeo nešto na brzinu i navečer gledao TV, da misli na nju i da tone u san nemiran i usamljen⁵³*, završavajući misao rečenicom kako *Žena – Balkanka ne bi nikada ostavila supruga.*

Ali, ubrzo se nakon te pomisli kod Lile javlja i njezina druga strana jer ona nije tipična ne samo Balkanka, već i žena. Ona je tip osobe koji je sebi na prvom mjestu, njen život i odluke su

⁵¹ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 164.-165.

⁵² Ugrešić, Dubravka, *op. cit.*, 102.

⁵³ Dimkowska, Lidija, *op cit*, 19.

njezina stvar te se ne tiči nikog drugog, ne dira je tuđe mišljenje, spremna je napraviti sve kako bi ostvarila što je naumila i ništa je u tome neće spriječiti, pa čak ni brak.

*Stereotipe na stranu, Lila je suvremena žena, neće zbog jedne jutarnje kave pri kojoj ne smije otvoriti usta, propustiti stipendiju za pisce u Beču, a osim toga Ljubljana je blizu, A. može doći kadgod poželi.*⁵⁴

Međutim, prilikom čitanja romana često dolazi do izražaja njezina nesigurnost u vlastite odluke, na trenutke je hvata grižnja savjesti zbog razdvojenosti od muža, koja joj zbog njezinih stalnih putovanja, teško pada. To je vidljivo čak i prilikom njezinog zadnjeg „mini-preseljenja“ tijekom stipendije za umjetnike u Beču, gdje je došla s ciljem da si potvrdi identitet.

*Da smo ostale u Ljubljani bila bi spokojna domaćica-spisateljica i čekala bi da joj potvrde identitet u državnim institucijama, a ne da ga sama potvrđuje, iznevjerava i stvrdnjuje u svom nomadskom notesu.*⁵⁵

U njoj kao da se bore dvije osobe, jedna koja žudi za time da se skraši na jednom mjestu i vodi normalan život te druga koja se teško odriče dobivene slobode koju joj pruža način života povezan s književnošću u egzilu. Način života zbog kojeg joj je obiteljski dom u Ljubljani također samo jedan od mnogih privremenih domova, a razlikuje se od ostalih po tome što uvijek ima pripremljen kofer pokraj vrata, spremna za svaki novi poziv vezan uz književnost koji bi mogao uslijediti te u kojem se *prije svakog odlaska iz Ljubljane stručno provjerava rok upotrebe čašica jogurta u frižideru, mjerilo A.-ove čežnje za Lilom i njezine za njim*⁵⁶ te u koji se najčešće vraća prije isteka istih.

Dom koji je toliko često prazan da se čak i sam suprug čudi kada je Lila duže vrijeme doma, s nadom da će takav period potrajati neko vrijeme te da će se napokon prekinuti začarani krug Lilinih neprestanih selidbi u kojeg ona međutim ponovno upada, smišljajući način kako će mu to priopćiti.

⁵⁴ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 20.

⁵⁵ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 119.-120.

⁵⁶ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 151.

*Konačno si svo vrijeme doma, tvoja su putovanja poljuljala i moj identitet. Lila mu gricka uši, nježno ga pljeska po obrazima, a nakon eskimskog poljupca skuplja hrabrosti reći mu; Danas su mi pisali iz Švedske, zovu me na festival u Stockholm. Samo četiri dana!*⁵⁷

No unatoč svemu suprug joj je velika podrška u onome što radi te joj, iako mu je na trenutke teško zbog njezinih čestih izbivanja, ne zamjera zbog načina života koji vodi. On je tip osobe kakav Lili treba jer teško da bi mogla biti s nekim tko bi je sputavao u njezinim željama i njezinom radu. Njih dvoje su u gotovo svakodnevnom kontaktu prilikom njezinih putovanja, što preko poziva, što preko poruka, a Lila koja sebe u tom braku smatra Zlom, a supruga Dobrotom, tijekom tih putovanja često *misli na njega s ljubavlju, kada joj nedostaje njegov baby-face s rupicama u kojima obožava skladištiti poljupce, njegov nos podatljiv za eskimski poljubac, njegova promjenjiva raspoloženja, njegov anđeosko-vražji duh koji nije dozvoljavao čak ni nakon osam godina ljubavi “od bajke do horrorca i natrag” da među njima postane dosadno i banalno.*⁵⁸

10. Književnost kao posao

Početak njezine književnosti u egzilu ili bolje rečeno književnosti putovanja započeo je onog trenutka kada su u Ljubljani počeli stizati pozivi za putovanja, garantna pisma za vize, avionske rezervacije, a veleposlanstva u Ljubljani su Lilinom životu potvrdila značenje fitness centara i sauna u kojima Lila, oznojena i smršavljena dobiva vizu na račun A.-ovog bankovnog izvještaja za točno određen broj dana, ni više ni manje od onih označenih u programu festivala.⁵⁹

Cijela situacija nosi u sebi određenu dozu ironije imajući na umu činjenicu da se Lila samo željela skrasiti na jednom mjestu i voditi život poput svih ostalih ljudi. Nije ni čudo da je zbunjena kada joj kažu *posao-ne može, književnost-može, jedna zemlja- ne može, svijet- može.*⁶⁰

⁵⁷ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 219.-220.

⁵⁸ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 61.

⁵⁹ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 150.

⁶⁰ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 150.

Tako joj književnost, htjela-ne htjela, ostaje jedina opcija, a uz nju dolaze putovanja koja će joj još više poljuljati identitet.

Međutim i sama priznaje; *Ne mogu biti cinična – konačno živim od vlastita truda. Pišem i za to mi plaćaju, stanujem u besplatnom stanu, računi za struju, vodu, grijanje, telefon i internet odlaze u zakladu. Pisac koji živi kao bubreg u loju. Na kraju će mi još i objaviti A.-fikcijski dnevnik te ću dobiti honorar.*⁶¹

Ta ista književnost joj daje sigurnost kada je u pitanju već ranije spomenuta birokracija jer joj *jedino događaji povezani s književnošću omogućuju da vidi svijet, samo oni imaju službeno pokriće – pozive i garantna pisma kojima bi opravdala svoj zahtjev za vizom u raznim ambasadama, a da joj koljena ne klecaju od straha. Samo je sa detaljno pripremljenom dokumentacijom mogla dobiti vizu kako bi vidjele Francusku, Sloveniju, SAD, Nizozemsku, Tajvan, Švedsku, Češku, Litvu, Rumunjsku.*⁶²

Književnost ima moć srušiti birokratske zakone koji predstavljaju zid između egzilanta i svijeta bez granica koji je na drugoj strani tog zida. To se najbolje vidi na primjeru sljedećeg citata; *Na temelju poziva na pjesnički festival u Sloveniji dobila je jednomjesečnu vizu, dok je kasnije, kao mlada na vlastitoj svadbi u istoj zemlji dobila vizu u trajanju od samo dva tjedna.*⁶³

11. Pripadnost makedonskoj književnosti te njezino predstavljanje u svijetu

Najočitija je oznaka, u kontekstu pisaca egzilanata te dvodomnih i polidomnih pisaca, pitanje jezika.⁶⁴ Susret s novom okolinom, jezikom i kulturom dovodi ih u neku vrstu „nevidljive zone“, pa tako „suočeni s pitanjem književne i životne egzistencije u novoj sredini, novi jezik prihvaćaju kao svoje književno oruđe te na njemu oblikuju svjedočanstvo o sredini iz koje dolaze, o svojem neponovljivom životnom iskustvu, ali i o novoj realnosti s kojom se suočavaju

⁶¹ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 146.

⁶² Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 7.-8.

⁶³ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 8.

⁶⁴ Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 90.

u novoj domovini.”⁶⁵ Većina njih nalazi se u jednoj shizofrenoj situaciji: tijelom u egzilu, a srcem, glavom i rukom koja piše kod kuće koja više nije kuća/dom. Oni su virtualni, nepostojeći i nevidljivi za druge. Izdižući se nad vlastitom egzistencijalnom traumom, mučnim ekvilibriranjem između prostora, jezika i kultura, pisci u egzilu, nigdje i posvuda doma, jedino tako postaju osobno suficijentni, mostovi između dviju i više kultura te kao takvi-vidljivi i zanimljivi.⁶⁶

Njihova književna djela nastala u egzilu na stranom jeziku namijenjena su prije svega čitateljima nove govorne sredine. Takvi tekstovi u domorodnu književnost ulaze kasnije prijevodima.⁶⁷ Međutim, pitanje jezika nije slučaj kod Lile koja nije tipični egzilanski pisac. Ona nije iz Makedonije u Sloveniju došla kao pjesnikinja, njoj se ironično na temelju želja da nađe posao i živi poput drugih ljudi hobi pretvorio u profesiju. Ona upravo na temelju makedonskog jezika i dobiva stipendije te mogućnost sudjelovanja na raznim književnim festivalima diljem svijeta, pa stoga nema potrebe da se poput mnogih drugih književnika koji su se našli u egzilu opterećuje pitanjem na kojem bi jeziku trebalo pisati unatoč činjenici što se nalazi izvan vlastite domovine i izvan svog prirodnog jezičnog okruženja.

Njezina književna djela nisu u izravnom odnosu niti s književnošću matice, a ne pripadaju isključivo ni književnosti zemlje domaćina i njezinom književnom sustavu (korpusu/kanonu).⁶⁸ Stvarajući tako književnost neusustavljenu u nacionalni kanon i sama egzistencijalno neusustavljena, na rubnoj marginaliziranoj poziciji, upravo s takve partikularne pozicije može izgraditi vlastiti sustav i odnositi se prema totalitetu, a ne nacionalnom kanonu, jer književnost danas ne bi trebala imati ni zemlje ni granice.⁶⁹

Jer ukoliko želimo sudjelovati u širem europskom identitetu, pišući na materinjem jeziku, trebamo misliti ne samo na ljude naše nacije, već na svijet u cijelosti.⁷⁰ Zato Lila odlučuje ostati

⁶⁵ Prošev-Oliver, Borjana, *ibid.*, 90.

⁶⁶ Prošev-Oliver, Borjana, *ibid.*, 241.

⁶⁷ Prošev-Oliver, Borjana, *ibid.*, 91.

⁶⁸ Prošev-Oliver, Borjana, *ibid.*, 202.

⁶⁹ Prošev-Oliver, Borjana, *ibid.*, 259.

⁷⁰ Prošev-Oliver, Borjana, *ibid.*, 86.

vjerna makedonskom jeziku te bez obzira na okolnosti u kojima se nalazi nastavlja stvarati jedino na njemu.

Budući da Lila “radi u raskoraku između jezika i kultura”⁷¹ njezino sudjelovanje u makedonskoj književnosti najbolje bi se opisalo kao “odsutno prisustvo”. Na temelju pročitano postavlja se pitanje Liline pripadnosti makedonskoj književnosti te njezina uloga u istoj. Činjenica je da ona ne samo svojim djelima već i svakim novim putovanjem ujedno predstavlja makedonsku književnost u svijetu. U romanu se u više navrata stavlja naglasak na to kako je Lila uvijek jedina ili čak prva od predstavnika Makedonije na raznim međunarodnim književnim događanjima, što potvrđuje i dolje naveden citat skrivene kamere:

Na festivalu u Rotterdamu, povodom 34. godišnjice festival, iz Makedonije je sudjelovao samo jedan pjesnik, a zatim i ona sama, stvarno vam kažem. U stanu za umjetnike u Beču prva je spisateljska noga bila njezina, odnosno naša jer joj je gospođa iz zaklade nadležne za projekte iz područja književnosti priopćila da je ona prva od makedonskih pisaca koja je dobila tu stipendiju, a bile smo i prvi sudionik na festivalima u SAD-u, Stockholmu, Tajvanu i Litvi ⁷² gdje nas ravnateljica festivala isprati riječima: “Nadam se da niste bili prva i zadnja sudionica iz Makedonije. Bila bi šteta.”⁷³

Iz gore navedenog moglo bi se zaključiti kako je Lila svakako jedan od važnijih predstavnika makedonske književnosti u svijetu, uzimajući u obzir koliko ju često promovira i upoznaje ljude s njom.

Lila je jedna od onih pisaca u egzilu koja je unatoč tome što već godinama živi izvan granica Makedonije, ostala vjerna materinskom jeziku i nastavila pisati i stvarati svoju poeziju samo na njemu.

⁷¹ Šeleva, Elizabeta, *Jednačina pisma selice*, Sarajevske Sveske br. 13, Sarajevo 2006

⁷² Dimkovska, Lidija, *op. cit.*, 7. i 74.

⁷³ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 168.

*Pokraj mene prolaze ljudi u automobilima za golf i ne znaju da ja, dok sjedim pred kućom Roberta Owena, pišem na jeziku kojeg nikada nisu čuli i pismom koje im se čini teže odgonetljivo od znakova arapskog pisma.*⁷⁴

Tako Lila pjesmama nastalim u inozemstvu *puni pjesničke bine makedonskim naglaskom.*⁷⁵ promovirajući ujedno i makedonsku kulturu, pa se tako jednom prilikom na *prijemu u New Harmonyju pojavila sama, odjevena u makedonsku narodnu nošnju.*⁷⁶ Jer, iako smatra cijeli svijet Domom, ne zaboravlja od kuda je došla i ponosno reflektira svoje makedonsko podrijetlo gdje kod se pojavi. Nativni kulturni obrazac inače je duboko potisnut kod egzilantskih pisaca koji su dobrovoljno napustili domovinu, međutim on i dalje postoji.

Lila također otvoreno daje svoje mišljenje o makedonskoj književnosti unutar i izvan granica domovine ističući jasnu razliku između te dvije skupine i potvrđujući misao da „onaj koji se nalazi izvan povijesti i geografije zanima se za njih znatno više od onog koji je u njima“.⁷⁷

*Pa ja sam čula više makedonskih pjesama i vidjela više ora u inozemstvu nego u Makedoniji, a više se domoljubnog pjesništva napisalo u redovima književnih iseljeničkih kružoka nego u čitavom Društvu makedonskih pisaca!*⁷⁸

Kao i mišljenje, ne samo o makedonskoj književnosti, već i o jeziku na kojem se ona stvara.

*Preznojila sam se i u Društvu pisaca kada je nekolicina pisaca dva-tri puta pogriješila u naglašavanju, odnosno višesložne riječi su naglašavali na drugom slogu s kraja riječi, pa sam na tren pomislila da smo u Sofiji ili u BJRM (Bivšoj Jugoslavenskoj Republici Makedoniji).*⁷⁹

Sve gore navedeno nas tjera da se zapitamo; Tko ima važniju ulogu, pisac u egzilu koji aktivno promovira makedonsku književnost u svijetu ili pisac unutar granica Makedonije koji može tu

⁷⁴ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 156.-157.

⁷⁵ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 150.-151.

⁷⁶ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 157.

⁷⁷ Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 18.

⁷⁸ Dimkovska, Lidija, *op. cit.*, 30.-31.

⁷⁹ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 86.

istu književnost promovirati svojim djelima izvan granica domovine tek onda kada postane dovoljno cijenjen izvan istih?

12. Makedonska književnost izvan granica Makedonije

I dok se Lila trudi na najbolji mogući način prezentirati svoju zemlju na svakom od književnih događanja u svijetu, autorica se u više navrata osvrće na stanje makedonske književnosti općenito u svijetu, koje je sve samo ne bajno no Lila je uvijek na neki način u nju aktivno uključena.

Tako je jedan od prvih primjera Lilin susret *s jednim austrijskim pjesnikom kojemu nikako nije mogla zapamtiti ime, ali je znala da održava kontakte s nekim makedonskim pjesnicima, stoga je bilo pristojno upoznati ga.*⁸⁰ Ubrzo saznajemo pravi razlog zbog kojeg je ovaj pjesnik htio upoznati Lilu koja se *ironično nasmije kada joj pjesničič predloži prijevod na njemački bloka njezinih pjesama u dodatku nekog časopisa za modu i sport, ako mu ona osigura još jedan boravak na "Struškim večerima poezije"*⁸¹ smatrajući to uvredom i ne dajući da je ljudi iskorištavaju na temelju toga što pripada makedonskoj književnosti, koju ujedno naziva *underground književnošću* u svijetu.

Ovakvi čudni susreti treće vrste *s piscima iz stranih zemalja od kada živi izvan Makedonije*⁸² u Lili izazivaju bijes jer tek onda shvaća *kako je moguće da je toliko inozemnih pjesnika bilo na „Struškim”, čitalo na „Mostovima“ ili „Meridijanima“, a kada bi ih Lila upitala koliko je makedonskih pjesnika bilo u njihovim zemljama i koliko njih je čitalo barem u jednoj knjižnici, svi su slijegali ramenima i mrmljali nešto nerazumljivo.*⁸³ Jer tražiti protuusluge za svoj rad na temelju kojih će im na kraju biti omogućen dolazak na makedonske festivale ne iz razloga što su zainteresirani za makedonsku književnost već tek toliko da malo proputuju je zaista uvreda pogotovo za osobu poput Lile.

⁸⁰ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 55.

⁸¹ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 58.

⁸² Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 59.

⁸³ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 74.

Svi su oni više manje bili jedni od onih pjesničica od kojih se Lili diže kosa na glavi, čovječuljci koji se pod svaku cijenu žele dočepati knjige na makedonskom, a svakako su bili već 3-4 puta na „Struškim večerima poezije”, kao prijatelji Makedonije. Lili je bilo već dosta tih „prijatelja Makedonije” koju je, kada se sreću izvan Makedonije ili uvjeravaju da nije Makedonka, već Bugarka jer „Oprostite no nažalost jezici su previše slični, hm, ha” ili ogovaraju makedonske pjesnike da su skloni kompromisu i da su staromodni.⁸⁴

Pitanje o makedonskom književnom jeziku bilo je od sredine 19. do sredine 20. stoljeća jedno od najvažnijih u procesu konstituiranja makedonskoga nacionalnog identiteta, pa zato nije čudno da su napadi na makedonski nacionalni identitet do današnjih dana usmjereni u prvom redu na makedonski jezik koji se naziva nepostojećim, umjetnim i nelegalnim.⁸⁵

Otvora se i tema objavljivanja makedonske književnosti te pitanje njenog statusa u svijetu, a jednu od scena vezanih za istu prepričava skrivena kamera.

A. joj je pisao da će oputovati u Rumunjsku na tjedan dana da bi sredio poslove oko objavljivanja antologije suvremenih slovenskih priča na rumunjskom. Pisao joj je da će Slovenija platiti, a Rumunjska tiskati knjigu. Lila se nalakti na radni stol, i samo netko tko zna čitati misli, kao što to znam ja, mogao je ponovno doživjeti telefonski razgovor od prije dvije godine između izdavača makedonske poezije iz Rumunjske i Lile iz Slovenije. „Vaši su zabranili antologiju“, poviče izdavač u slušalicu, „navodno zbog autorskih prava“. Poznavala sam antologiju na kojoj su mladi prevoditelji iz Rumunjske radili cijelu godinu i znala sam da su je zabranili jer nije bila politički korektna za to vrijeme, a ne zbog autorskih prava, ali što je danas politički korektno u vrijeme kada je berlinski zid prošlost već čitavo desetljeće, a Tito već odavno ikona subkulture? Prije no što je Lila spustila slušalicu, vidjela sam da joj na usnama izbija herpes, kao slow motion neotpornosti. Iako nije na meni da pitam, ipak moram ja postaviti nagradno pitanje: Tko koči objavljivanje makedonske književnosti u svijetu?⁸⁶

⁸⁴ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 72.

⁸⁵ Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 74.

⁸⁶ Dimkowska, Lidija, *op. cit.*, 151.-152.

Referirajući se nakon toga i na problem atipične periodizacije makedonske književnosti uzrokovane društveno političkim događajima, nepostojanjem države i neprihvatanjem jezika.

Na pjesničkom festivalu u Vilniusu jedna od profesorica na tamošnjem fakultetu joj priopći kako upravo rade *na jednom projektu vezanim uz Makedoniji-pripremaju leksikon makedonskih pisaca*.⁸⁷

*Pogledajte što su nam vaši poslali. Je li dobar? Daje mi popis s imenima 42 autora od najstarijeg Joakima Krčovskog do najmlađeg Ekrema Baše. Sram me je pitati tko je taj Miroљjub Todorović jer na popisu lijepo piše: makedonski pjesnik, rođen 1940., a to što ja nikada nisam čula za njega je samo moja sramota i neznanje. „Popis je malo problematičan“, kažem joj, „bilo bi dobro da se rad na leksikonu malo stopira, zamolit ću makedonske institucije da ga pogledaju i ako je moguće da vam pošalju popis, validniji. Ja ne mogu sama odrediti koji bi pisci trebali biti na njemu.“ „Ali vaši su nam poslali popis!“, kaže mi profesorica. A mene kao hladnim tušem obli ona dobro poznata praznina koja u sebi uvijek nosi definiciju identiteta, a nosim je kroz život poput uroka koji ne može odstraniti čak ni bajački prst mog djeda.*⁸⁸

*U Ljubljani se Lila odmah primi slanja odnosno vraćanja u Makedoniju popisa makedonskih pisaca. I nakon 6 mjeseci, osobno mogu potvrditi da na Sveučilište u Vilnius nije stigao novi, bolji popis. Nema ga tko poslati. Imaju ljudi pametnija posla, nemaju za kruh, a kamoli za avionsko pismo ili minutu na internetu.*⁸⁹ *Zato joj iz Vilnusa pišu: „Pošaljite nam Vi osobno novi popis“, a ona nakon takve zamolbe dobiva proljev i afte i nesanicu i ruke joj se znoje kao da stoji na krovu nekog nebodera bez zaštitne ograde.*⁹⁰

13. Prilagodba u inozemstvu

Koja je tajna formula koja daje odgovor na pitanje kako se prilagoditi u inozemstvu i skinuti sa sebe etiketu stranca, uklopiti se u novu okolinu i osjećati se kao da tamo pripadamo? Lila nam

⁸⁷ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 189.

⁸⁸ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 189.

⁸⁹ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 190.

⁹⁰ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 190.

kroz romana malo-pomalo iznosi svoje savjete vezane uz to pitanje te u jednom od njih kaže; *Smatram da se samo neko vrijeme može živjeti s unutrašnjim intenzitetom i tragikomičnim hedonizmom neke zemlje, a potom treba propasti u neku jamu punu svjetlosti te prestati biti podatljiv za događaje, ljude, čuda i čudesnosti. Treba uhvatiti svakodnevicu za rep, ritam zemlje, a ne više biti budan i usredotočeni sudionik i gledatelj kao u nekoj eksperimentalnoj predstavi.*⁹¹

To je formula koja joj omogućava „prihvatanje tuđih kulturnih tradicija, senzibilitet i prilagodbu na vanjske i unutarnje skrivene mehanizme nove kulturne sredine.“⁹² Stoga bi se moglo reći da je proces prilagodbe u inozemstvu kombinacija zadržavanja starih navika i prihvatanja novih u omjeru 50:50. Što pod time smatram? Zadržavanje starih navika pomaže nam da svako novo mjesto što prije pretvorimo u novi Dom jer nas podsjećaju na isti, pa tako ubrzavaju proces “udomljavanja” u novoj okolini. Lila je toga svjesna, što se vidi iz npr. stvari koje nosi sa sobom u koferu, a to su: *plastična kutija s četiri kilograma ovčjeg sira u soljenoj vodi i pet tegli ajvara, bez kojih je inozemstvo zaista tuđina.*⁹³ Čak je za svaki slučaj uzela je sa sobom i kineske kuglice za meditaciju, kao i pravoslavni molitvenik, jedina pomagala protiv nesanice u tuđini.⁹⁴

Što se tiče prihvatanja novih navika, to može varirati od najmanjih sitnica do većih stvari, poput prihvatanja nove kulture ili učenja jezika. Tako se na početku romana Lila nađe pred jednom, na prvi pogled, banalnom dilemom; *Dobro jutro, Beč! Ajvar ili džem, - pitanje je sad?* Ova dilema između izbora balkanskog ajvara ili džema, kao “sinegdoha“ kulturnog zapadnoeuropskog obroka, stavlja Lilu pred čin izbora, hoće li ostati *svoja* ili će se odlučiti za drugu opciju.⁹⁵ Na kraju bira džem. Sitan motiv, izabran od strane autorice s razlogom, koji ima prikriiveno i dublje značenje samo je jedan od niza takvih primjera. Pa se tako prikazuje i scena u kojoj Lila u Ljubljani *ručnom mamografijom izvršava svoju građansku dužnost, puna nade da je možda i to jedan od puteva ka slovenskoj naturalizaciji.*⁹⁶ Ili pak scena iz rumunjskih tramvaja u kojima je

⁹¹ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 136.

⁹² Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 92.-93.

⁹³ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 11.

⁹⁴ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 9.

⁹⁵ Крстевски, Душко, *Скриената камера на Димковска (оглед за егзилот, пишувањето, жената и "чистото" низ дневникот и камерата на една поетеса-номад*, Блесок бр. 60, мај-јуни, 2008, 5.

⁹⁶ Dimkovska, Lidija, *op. cit.*, 184.

*Lila strankinja, ali samo ako se ne prekriži kada tramvaj prolazi pokraj crkve, a to čine svi u tramvaju.*⁹⁷

Autorica nam tako, na ironičan način, želi prikazati kako se ljudi u inozemstvu hvataju i za najmanje sitnice, čineći stvari koje vjerojatno ne bi činili u vlastitoj zemlji, sve s ciljem i nadom da će im to pomoći pri prilagodbi kako bi se osjećali malo manje kao stranac.

14. Dom/inozemstvo

“Stalna rastrganost između više mjesta, neprestano uređivanje privremenog doma i njegovo uništavanje, pakiranje i raspakiravanje, sve mučnije ponavljanje istih rituala, kao da je u pitanju igra simulacije a ne stvarni život”⁹⁸ tjeraju Lilu da si postavi pitanje; gdje je zapravo njezin pravi dom i kako ga prepoznati?

Tradicionalnu definiciju doma kao mjesta na kojem se osjećamo sigurno i prihvaćeno ne potvrđuju primjeri njezinih cimera u stanu za umjetnike u Beču koji će odigrati bitnu ulogu te utjecati na Lilino shvaćanje doma kao takvog. Jer postoje ljudi koji se nažalost niti unutar vlastitog doma (Edlira) pa čak ni vlastite domovine (Joseph) ne osjećaju sigurno.

To se jasno vidi na primjeru Edlire koja je *živjela u tuđini i kod kuće, u vlastitoj je sobi živjela kao stranac*⁹⁹.

Živjeli smo s bakom i djedom, a djed, znaš da je bio blizak suradnik Envera Hodže. Svakog je dana dovodio neke ljude s kojima je raspravljao o važnim stvarima, a sestra i ja smo dobile čokoladni bombon i morale smo satima biti tihe u sobi da bi oni mogli razgovarati u miru.

⁹⁷ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 118.

⁹⁸ Ugrešić, Dubravka, *op. cit.*, 106.

⁹⁹ Dimkovska, Lidija, *op. cit.*, 45.

*Shvaćaš li Lila da sam cijelo djetinjstvo provela u sobi okružena otuđennicima ili od Boga ili od drugih ljudi, da ne kažem od vlastite djece. To je bila soba-tuđina.*¹⁰⁰

Pakistanac Joseph je s druge strane primjer kako je to kada se netko ni u vlastitoj zemlji ne osjeća dobrodošlo te kao stranac kojemu vlastiti sunarodnjaci daju do znanja da tamo ne pripada zbog činjenice da je kršćanin.

*Na primjer, kada vas u dućanu prodavač, nakon što vas dobro promotri upita jeste li musliman, a budući da smo mi kršćani u Pakistanu iskreni i ne želimo se ponašati poput Jude pa kažemo da nismo, prodavač bi odbrusio: “Ne prodajemo kršćanima!” te poziva nekolicinu svojih ljudi pred kojim vam je najbolje da pobjegnute prije nego vas dograbe i istuku.*¹⁰¹

Takvi primjeri susreta s Drugošću u vlastitoj zemlji, pa čak i u vlastitom domu čija je posljedica da se pojedinac na mjestu gdje bi se trebao osjećati sigurno i prihvaćeno osjeća ne dobrodošlo tjeraju Lilu da preispita svoje poimanje doma i da se zapita; je li dom nužno povezan uz jedno određeno mjesto? Do konačnog zaključka vodi je jedna Edlirina rečenica zapisana u njezinim zadnjim pismima Lili netom prije smrti; *I zapamti, možda je i najbolje nemati ognjište, a imati oganj.*¹⁰²

Edlira time potvrđuje riječi Sorina Alexandrescu koji u svojoj knjizi *Poderan identitet* kaže; *Doma više ne postoji ili postoji, ali na više mjesta. Granica između njih prolazi mojim srcem, sam sam granica. Bio sam doma sama tada dok si nisam postavljao pitanje jesam li doma i gdje sam doma.*¹⁰³

Jer dom ne označava nužno jedno mjesto već se nalazi ondje gdje se nalaze ljudi u čijoj se okolini iznutra istinski osjećamo *svojima* jer *tek kada si svoj među tuđincima i tuđinci ti postaju svoji.*¹⁰⁴ Ako se sve ovo skupa uzme u obzir onda je zaista moguće imati, kako joj je rekao

¹⁰⁰ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 45.

¹⁰¹ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 30.

¹⁰² Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 203.

¹⁰³ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 195.

¹⁰⁴ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 141.

astrolog u Skopju, *eksponirano inozemstvo, cijeli svijet kao dom.*¹⁰⁵ Nešto čega je Lila već ranije bila svjesna, ali je sada konačno shvatila.

Ne znam zašto svi inzistiraju na riječi “tuđina”, iako ju i sama upotrebljavam. Vjerojatno im zvuči ljepše i egzotičnije od riječi “dom” u koji pretvaram svaku zemlju koju posjećujem tek na 3-4 dana i svaku zemlju u kojoj se zadržavam duže vrijeme. Bez trenutnog prihvaćanja i prilagodbe neke zemlje vlastitim potrebama kao i vlastitih potreba nekoj zemlji, inozemstvo je “tuđina”.¹⁰⁶ i zato smatram da je najbolje odmaknuti od kategorije “inozemstvo” još na samom početku i pretvoriti inozemstvo u Dom.¹⁰⁷

Prema tome mogli bismo zaključiti da za Lilu zapravo postoje dvije vrste inozemstva. Ono koje je pretvoreno u dom i ono koje to još nije.

15. Drugost/Identitet

*Život u inozemstvu je rastrojstvo živčanog sustava.*¹⁰⁸

Nomadizam, koji je Lila svjesno izabrala kao način života izlažući se pritom raznim kulturnim i jezičnim dislociranjima kao i čestom osjećaju privremenosti, sa sobom nosi posljedice koje ona svakako osjeća. Posljedice koje su nakon toliko godina stalnih premještanja u njoj izazvale potrebu da krene u potragu za vlastitim identitetom za kojeg ima osjećaj da se „izgubio negdje između lomova i diskontinuiteta postojanja u egzilu.“¹⁰⁹ Normalno je da “promjene koje se događaju tijekom vremena uzrokuju preispitivanje identiteta pojedinca: tko je bio, a tko je sad?”¹¹⁰ Jer u svakom novom prostoru vlastitog bivanja, egzilant mora prihvatiti da sve ono što ga je određivalo, do tada kao prepoznatljivu individu u prostoru iz kojeg dolazi nije moguće

¹⁰⁵ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 138.

¹⁰⁶ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 31.

¹⁰⁷ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 31.

¹⁰⁸ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 40.

¹⁰⁹ Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 32.

¹¹⁰ Prošev-Oliver, Borjana, *ibid.*, 230.

tako brzo afirmirati u egzilu, u prostoru njegove Drugosti u kojem ga ništa od stvari, kulturnih i povijesnih odrednica ne vezuje uz milje u kojem se gradio do tada njegov prepoznatljiv identitet.¹¹¹

„Međutim vlastiti identitet može se definirati pri razgraničavanju s „neidentičnim“. To znači da granice bitno utječu na određivanje identiteta. Kada su u pitanju kulturne granice, radi se o tome da se vlastita kultura suprotstavi, odnosno konfrontira nekoj drugoj“¹¹² i zbog toga su bitni susreti s Drugošću i Drugima uz koje je pitanje identiteta usko povezano.

*Drugi je dobra definicija za ljude koji nam nisu ni bliski, ni bližnji ili barem dok to ne postanu, ali dok niste negdje stalno ili vječno, ostali drugi zauvijek ostaju-Drugi. Ta Drugost o kojoj se na kraju 20. i na početku 21. stoljeća, pišu svesci, svakodnevno je nazočna u Lilinom životu kao da joj je blizanka, vuče se za njom iz jedne države u drugu, od jednom do drugog privremenog doma.*¹¹³

Drugost dolazi u raznim oblicima, ona može biti nacionalna, vjerska, rodna itd. Mi svakim susretom s Drugošću suočavamo vlastiti identitet i izlažemo ga promjeni. I zato pojam identiteta treba redefinirati. Lila bi se odmah na početku potrage za vlastitim identitetom trebala odmaknuti od njegovog tradicionalnog poimanja kao nacionalnog/kulturnog i ne gledati na njega kao na nešto što se nasljeđuje. Identitet se nikako ne bi smjelo ograničavati na samo jedan oblik već treba shvatiti da on nije postojan nego višeslojan i fleksibilan, podložan promjenama s obzirom na okolinu u kojoj se nalazimo.

Drugost čeka Lilu na svakom koraku, međutim ona od nje ne bježi već smatra da *čovjek treba sa svime doći u doticaj, stupiti u vezu, sve treba prihvatiti, uvažiti, tek tada će popustiti moć onog Drugog i postati usvojeno Drugo.*¹¹⁴ Granice se gube ukoliko smo spremni na prilagodbu. Jednom kad nestanu otvara nam se mogućnost gradnje novih identiteta. Pomoću kontakta s Drugošću ona dio po dio gradi sebe kao osobu. I u tom trenutku kada prihvati svojom voljom tu

¹¹¹ Mošnja Iris, *Konzervator istine*, Zarez broj 430, Zagreb 2016

¹¹² Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 50.

¹¹³ Dimkovska, Lidija, *op. cit.*, 14.

¹¹⁴ Dimkovska, Lidija, *ibid.*, 22.

Drugost i kada ona postane dio nje, otvara joj se mogućnost da se na tom mjestu osjeća kao doma i tako skine sa sebe etiketu stranca. I kao što kaže Sorin Alexandrescu; *Imao sam identitet samo kada nisam znao za drugu alternativu. Put između identiteta i dvojnog identiteta prolazi kroz gubitak samoga sebe, pa iz doma stižeš onamo krećući se stalno između ovdje i mnogih križanja.*¹¹⁵

Tek kada dovrši pisanje svog A-fikcijskog dnevnika postat će joj “vidljivo kako su *Drugi* stvorili sliku njezinog identiteta”¹¹⁶ i biti će dovršena potraga za istim jer identitet je zapravo poput slagalice, najprije se treba pronaći svaki pojedini oblik da bi ga se na kraju moglo složiti u jednu cjelinu. Time je dovršen zbroj svih identiteta u jedan identitet i to onaj kojeg je do tog trenutka jedino skrivena kamera poznavala.

*Moram se pohvaliti-iako se čini da uza me Lila ima na tisuće lica, ipak ima samo jedno jedino koje je zbroj sviju i koje samo ja poznajem.*¹¹⁷

Zato je kraj pisanja A-fikcijskog dnevnika zapisanog u vlaku iz Beča za Ljubljanu simbolično i trenutak u kojem skrivena kamera nestaje želeći time omogućiti Lili da se konačno pogleda iz vlastite perspektive.

Vadi se stari film sa svim snimljenim podacima i stavlja se novi koji označava novi početak za kameru, ali i za Lilu. Stari film koji skrivena kamera opisuje kao skup *lijepih i ružnih uspomene iz prošlosti i debeli dosje podataka, kodova, informacija, prizora, zumova*¹¹⁸ dajući pritom svoj komentar na završnim stranicama romana koje ujedno označavaju mjesto na kojem *Lilin stari život završava, a novi započinje u slobodi koju joj ustupa.*¹¹⁹

To je ujedno i novi početak za samu skrivenu kameru jer ona više *ne želi više biti skrivena kamera kao nekad*¹²⁰, *želi biti skrivena kamera s licencom, autorskim pravima, bezbrižnom*

¹¹⁵ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 173.

¹¹⁶ Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 230.

¹¹⁷ Dimkowska, Lidija, *op. cit.*, 40.

¹¹⁸ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 36.

¹¹⁹ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 233.-234.

¹²⁰ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 233.

budućnosti, hvatati ljudska smiješna lica, želi biti nasmijana skrivena kamera, da joj je svejedno za Philipsov pronalazak, a ne da svo vrijeme sluša Lilu kako ne zna gdje jest, a gdje nije doma.¹²¹ Ne, neće se vratiti u prsten Liline majke, već u svoj, na ovom svijetu vlastiti zadatak: da je ljudi gledaju nedjeljom u „Nedjeljnom popodnevu“ i da se presavijaju od smijeha. Samo će tako biti slobodna i sretna skrivena kamera, a Lila će naposljetku moći početi život iz svoje perspektive, u svojoj jezgri, u svojoj nepodijeljenoj prirodi i gledati je na televiziji nemajući problema sa sobom, s ostalima, domom i s pitanjem tko je i što je. Konačno će biti A-fikcijska. Konačno će biti doma.¹²²

16. Pitanje autobiografskog/autofikcijskog djela

Nakon svega pročitano ne može se postaviti pitanje je li dnevnik koji je Lila napisala autobiografski ili kako ga je sama nazvala autofikcijski? Razlog za postavljanje istog jest činjenica da u njezinom A-fikcijskom dnevniku dolazi do “diskurzivnog preplitanja fikcijskog i faktografskog te do usložnjavanja na razini forme gdje elementi fikcijskog preuzimaju dominantnu ulogu u diskurzivnim presjecištima u kojima faktografsko tradicionalno kotira kao dominantno¹²³.” Još jedan od razloga koje treba uzeti u obzir prilikom postavljanja ovog pitanja jest da “kategorija vjerodostojnosti proizlazi u ženskoj autobiografskoj književnosti iz izjednačavanja sudbine romanesknog lika s privatnom sudbinom spisateljice, a njezin književni prostor prepoznaje se kao onaj u kojem se isprepliću kulturna, politička, socijalna, autoričina javna, ali i privatna, intimna iskustva.”¹²⁴ Međutim, u jednoj svojoj knjizi Julia Kristeva sugerira da se žena „pišući autobiografiju odriče svoje suštine, budući da je autobiografija žanr koji teži priopćiti jednu jedinstvenu istinu koja se ne može poreći.“ I kako se ne bi odrekla svoje najdublje suštine, čak se i lik Lile Serafimske ne odlučuje za autobiografiju već za autofikcijski dnevnik, „za fikcionaliziranje vlastite stvarnosti i metamorfoziranje vlastite prošlosti.“¹²⁵ Lila nam daje

¹²¹ Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 233.

¹²² Dimkowska, Lidija, *ibid.*, 234.

¹²³ Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 11.

¹²⁴ Prošev-Oliver, Borjana, *ibid.*, 229.

¹²⁵ Kristeva, Julia, *About Chinese Woman*, London 1977

potvrdu te tvrdnje kada i sama priznaje; *Moj A.-fikijski dnevnik prikazuje ustvari identitet običnog čovjeka viđen od strane pisca.*¹²⁶

¹²⁶ Dimkowska, Lidija, *op. cit.*, 146.

17. Zaključak

Lidija Dimkowska autorica je koja je obilježila žensko autobiografsko pismo novije makedonske književnosti. Pišući iz pozicije subjekta u egzilu javno izgovara svoje intimne emocije istovremeno propitkujući svoj nesigurni identitet u prostorima egzila.¹²⁷ „Povratak autobiografije nije povezan samo s težnjom za revitalizacijom prošlosti. U eri postmodernizma, ona je ponajprije povezana s ponovnim uspostavljanjem piščeva identiteta preko njegovih sjećanja.“¹²⁸ Budući da egzil kao tema zahtjeva žanrovsku hibridnost, ovim romanom dominiraju biografija, putopisi, memoari zajedno sastavljeni u formu dnevnika. Ovo je originalan roman obojen autorskim i autobiografskim elementima u kojem se prepoznaju i isprepliću aktualna pitanja i problemi današnjice.

¹²⁷ Prošev-Oliver, Borjana, *op. cit.*, 231.

¹²⁸ Prošev-Oliver, Borjana, *ibid.*, 230.

Popis korištene literature

Ќорвезироска, Оливера, *Насамо со литературата*, Утрински весник бр. 1463, Скопје 2006

Dimkovska, Lidija, *Skrivena kamera*, Skopje 2004

Kristeva, Julia, *About Chinese Woman*, London 1977

Крстевски, Душко, *Скриената камера на Димковска (оглед за егзилот, пишувањето, жената и "чистото" низ дневникот и камерата на една поетеса-номад*, Блесок бр. 60, мај-јуни, 2008

Mošnja Iris, *Konzervator istine*, Zarez broj 430, Zagreb 2016

Prošev-Oliver, Borjana, *Egzil u makedonskoj književnosti*, Zagreb 2010

Стојменска-Елзесер, Соња, *Лидија Димковска: Скриена камера*, Културен живот, бр. 4, Скопје 2004

Šeleva, Elizabeta, *Jednačina pisma selice*, Sarajevske Sveske br. 13, Sarajevo 2006

Ugrešić, Dubravka, *Pisati u egzilu*, Reč no. 60/5, Beograd 2000